

Ιωάννης Γ. Δελλής

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ Θ. ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΑ
ΤΟ ΑΚΑΤΑΛΟΓΟΓΡΑΦΗΤΟ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ:
ΠΕΡΙ ΟΥΡΑΝΟΥ ΤΗΣ Ι. Μ. ΤΑΞΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΙΟΥ

Πρόδρομη Ανακοίνωση, Principis Editionis

I. Εισαγωγή

Ο ελληνικός 17ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από ερευνητές, όπως οι Ε. Παπανούτσος¹ και Κ. Δημαράς,² ως η περίοδος του νεοαριστοτελισμού και του «θρησκευτικού ουμανισμού». Εξέχουσα μορφή, που ευνόησε το ανακαινιστικό πνευματικά κλίμα της εποχής αυτής, υπήρξε ο προοδευτικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638),³ ο οποίος είχε τραγικό τέλος εξαιτίας των ιδεών του. Αναδιοργάνωσε την Πατριαρχική Ακαδημία (1636-1640), ίδρυσε τυπογραφείο και διαμόρφωσε το πλαίσιο για την ελεύθερη διδασκαλία του Αθηναίου φιλοσόφου Θ. Κορυδαλλέα (1570-1646), με τον οποίον ήταν ομοϊδεάτης και συμφοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα (1613).

Ο Κορυδαλλέας σπούδασε στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη και στη συνέχεια στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα Φιλοσοφία και Ιατρική, όπου και αναγορεύθηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφίας και της Ιατρικής.⁴ Η εκ-

¹ Ε. Π. Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τ. Α', Αθήνα 1959, σσ. 13, 45-58. Ο Παπανούτσος προσδιορίζει χρονικά αυτή την περίοδο από το 1600 μέχρι την ολοκλήρωση της τουρκικής κατοχής (1669). Στην περίοδο αυτή παρατηρείται αναγέννηση των φιλοσοφικών σπουδών, μελέτη και διδασκαλία αριστοτελικών κειμένων.

² Κ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1968, σ. 58.

³ Για τη ζωή και την πολυδιάστατη δράση του Λούκαρη βλ. S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, Π. Αντωνόπουλος (μτφρ.), Αθήνα 2010, σσ. 303-337.

⁴ Για τη ζωή και το έργο του Κορυδαλλέα, βλ. το βασικό έργο αναφοράς του G. Tsourkas, *Les Débuts de l'Enseignement Philosophique et de la Libre Pensée dans les Balkans: la vie et l'Oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1967, σσ. 33 κ.ε.· Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α', Εν Αθήναις, 1966, σσ. 154-195· Χ. Μαραζόπουλος, *Θεό-*

παιδευτική και διδακτική δράση του Κορυδαλλέα απλώνεται σε πολλά σχολεία, όπως της Βενετίας, Αθήνας, Ζακύνθου,⁵ Κεφαλληνίας, στην Πατριαρχική Σχολή⁶ και πάλι στην Αθήνα, όπου ετελεύτησε.

Ο Κορυδαλλέας δίδαξε βέβαια αριστοτελικά κείμενα αλλά και Γεωγραφία, Μαθηματικά και Αστρονομία. Από τα έργα του έχουν εκδοθεί ελάχιστα.⁷ Τα πιο πολλά από αυτά παραμένουν ανέκδοτα χειρόγραφα που βρίσκονται σε διάφορες Βιβλιοθήκες.⁸

II. Μια νεωτερική θέση του Κορυδαλλέα

Η ιστορία των σπουδών και της δράσης του Κορυδαλλέα δείχνει πως δεν σπούδασε Θεολογία, αλλά Φιλοσοφία και Ιατρική. Τούτο δικαιολογεί και το γεγονός ότι παραιτήθηκε από το ιερατικό αξίωμα του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης (1643), στο οποίο είχε εκλεγεί το 1640, γιατί δεν γνώριζε «κανόνας και διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας»⁹ και «ἐπαμφοτέρηζε τοῖς δόγμασι». Ήταν ακραιφνής θιασώτης της Φιλοσοφίας, την οποίαν ἀπάλλαξε ἀπὸ τα δεσμά της Θεολογίας. Μέχρι τότε η Φιλοσοφία εθεωρείτο ancilla theologiae· υπηρετούσε την επιστημονικοποίηση της Θεολογίας. Αυτή η άποψη περιορίζε τη Φιλοσοφία να συμφωνεί με τη Θεολογία, αλλά και, το πιο σημαντικό, δημιουργούσε σύγχυση.

Ο Κορυδαλλέας κρίνει όλους τους προγενέστερους φιλοσοφούντες, οι οποίοι δεν διέκριναν «τὰ ὑπερφυᾶ» ἀπὸ τα «κατὰ φύσιν» ἀλλὰ «κυκῶτες» ἀυτὰ που σαφῶς χωρίζονται, και, κατὰ τον Κορυδαλλέα, ἐφθάναν ἀφ' ἐνός μεν να μην «πιστεύουσι ὀρθῶς», ἀφ' ἑτέρου δε «νὰ μὴν φιλοσοφοῦσι καλῶς». Ο Κορυδαλλέας υποστηρίζει ὅτι αὐτές οι δύο επιστημονικές περιοχές πρέπει να παραμένουν «ἀσύγχυτοι», διότι η πρώτη, η Θεολογία και τα ιερά δόγματα, θεμελιώνονται στις ρήσεις των «Γραφῶν», ἐνῶ η δεύτερη, η «θύραθεν φιλοσοφία», «ὀρμᾶται ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν». Η «θεσπεσία πίστις, τὸν ὑπερφυᾶ τῆς γενέσεως τρόπον διδάσκει», ἐνῶ «ἡ φιλοσοφία τὸν κατὰ φύσιν τρόπον». Η φιλοσοφική ἀλήθεια ἀφο-

φιλος Κορυδαλλέας: Ο πρωτοφιλόσοφος του Ελληνικού Νεοαριστοτελισμού, Αθήνα 2007, σσ. 17-42.

⁵ Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση του Θεόφιλου Κορυδαλλέως στη Ζάκυνθο. Σχέσεις του με τον Νικόδημο Μεταξά», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000) 33-80.

⁶ Ο Tsoukas, ὄ.π. (σημ. 4), σσ. 49-60, καταγράφει τρεις περιόδους παραμονής του Κορυδαλλέα στην Κωνσταντινούπολη και διδασκαλίας του στην Πατριαρχική Ακαδημία: α) 1622-23, β) 1625-1628, γ) 1636-1641.

⁷ Γριτσόπουλος, ὄ.π. (σημ. 4), σ. 171.

⁸ Ο Tsoukas, ὄ.π. (σημ. 4), σσ. 157-167, ἔχει καταγράψει τα χειρόγραφα που υπάρχουν στη Ρουμανική Ακαδημία Επιστημῶν στο Βουκουρέστι και τα οποία αναγράφουμε αναλυτικά παρακάτω.

⁹ Γριτσόπουλος, ὄ.π. (σημ. 4), σσ. 168-170· Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι των εν τοις γραμμαῖσι διαλαμψάντων Ελλήνων*, Εν Αθήναις, 1868, σσ. 250-251, 254.

ρά στην κατά φύση γνώση των πραγμάτων, ενώ η θεολογική αλήθεια αναφέρεται στον υπερφυσικό τρόπο γένεσής τους. Ο Κορδαλλέας είναι πιο κατηγορηματικός. Χαρακτηρίζει την ανάμειξη της Θεολογίας με τη Φιλοσοφία ως «ψευδοφιλοσοφείν», ενώ τη διείσδυση της Φιλοσοφίας στη Θεολογία ως «κακοφιλοσοφείν». Γράφει λοιπόν: «Ἄτοπον οὖν ἐστὶ τό τε ψευδοθεολογεῖν, ἐν τοῖς φιλοσόφοις θεωρεῖται καὶ κακοφιλοσοφεῖν ἐν τῇ πίστει».¹⁰ Η κορδαλλική αυτή θέση υπήρξε ρηξικέλευθη. Ἄνοιξε τον δρόμο στην ελευθερία του φιλοσοφικού στοχασμού για νέες παρεμβάσεις στο επιστημονικό και κοινωνικο-πολιτικό γίγνεσθαι.¹¹

Δεν μπορεί να είναι κανείς βέβαιος αν ο Κορδαλλέας γνώριζε ότι τη δική του θέση περί χωρισμού Φιλοσοφίας από τη Θεολογία είχε διατυπώσει και ο F. Bacon (1561-1626). Εξετάζοντας κανείς το παραπάνω θέμα στο πλαίσιο της βακωνίας φιλοσοφίας και συνδέοντάς το με τη θέση που έχει διατυπώσει ο Κορδαλλέας, ίσως αναρωτηθεί πώς ο Κορδαλλέας, ένας ακραιφνής αριστοτελιστής, μπορεί να συνδεθεί μ' έναν αντιαριστοτελιστή όπως ο Bacon. Ο τελευταίος είναι ένας ασυνεπής αντιαριστοτελιστής. Ἄλλοτε αντιμάχεται τον αριστοτελισμό, εξαιτίας των αρνητικών επιπτώσεων που είχε με τη μορφή του σχολαστικισμού, ο οποίος υπήρξε ανάχωμα στην επιστημονική και φιλοσοφική πρόοδο· ἄλλοτε πάλι, χρησιμοποιεί αριστοτελικούς επιστημονικούς όρους για να θεμελιώσει και να στηρίξει το δικό του νέο επιστημονικό πρόγραμμα.¹² Ἐτσι, διαμορφώνονται δύο προϋποθέσεις για τη σύνδεση του Κορδαλλέα με τον Bacon. Η πρώτη είναι ότι ο Κορδαλλέας γνώριζε την επαμφοτερίζουσα θέση του Bacon έναντι του αριστοτελισμού και μπορούσε να δει ευνοϊκά τις απόψεις του. Η δεύτερη είναι ότι η «εκλεκτική μέθοδος», την οποία ακολουθεί ο Κορδαλλέας, του άφηνε περιθώρια επιλογών διαφόρων φιλοσοφικών ιδεών τόσο από τους αρχαίους όσο και από τους νεωτέρους. Ο F. Bacon υποστήριξε ότι η ανάμειξη φιλοσοφίας και θρησκείας

¹⁰ *Γενέσεως καὶ φθορᾶς περὶ κατ' Ἀριστοτέλην ἐκτεθέντα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου Κορδαλλέως Νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου τῆς κατὰ Κύπρον Μητροπόλεως Πάφου Κυρίου Πανάρετου, Μεθ' ὅσης οἶον τε ἐστὶ τῆς ἀκριβείας διορθωθέντα, Ἐπιστασίᾳ δὲ Κυπριανοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυπρίου, Ἐνετίσιν, 1780, σσ. 108-109.* Ο εκδότης του έργου στον Πρόλόγο του χαρακτηρίζει τον Κορδαλλέα «ἀγαστὸν ἄνδρα» στη «νοὸς δέξυτῆτα», την ευρύτητα της «πολυμαθείας» και την «εὐρεσιν καὶ τὴν δεξιότητα τῶν νοημάτων». Επίσης, ο εκδότης θεωρεῖ ότι ο Κορδαλλέας ακολουθεῖ την «ἐκλεκτικὴν μέθοδον» γράφει, «Ὁ γὰρ πολὺς Κορδαλλεὺς τούτοις ἅπασιν ἐνδιατρίψας, καὶ δίκην μελίττης ἀπανθήσας».

¹¹ Ο Κορδαλλέας, στο ολιγοσέλιδο προοίμιο «Προδιοίκησιν» (1-10) του έργου του *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*, γράφει για τη διαίρεση κατὰ τη χρησιμότητα της Φιλοσοφίας, βλ. Ι. Γ. Δελλῆς, *Ὅψεις προβληματισμοῦ περὶ παιδείας στο Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ*, Ἀθήνα, Gutenberg, 2014, σσ. 54-61. Ο Κορδαλλέας υιοθετεῖ τον στωικό ορισμό της Φιλοσοφίας «γνώσις θείων καὶ ἀνθρωπίνου νοὸς τελειωτικὴ καὶ τῆς κατ' οὐσίαν εὐδαιμονίας πρόξενος [...]» *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Ioannes Ab Arnim (επιμ.), (SVF), Stuttgart, B.G. Teubner, 1964, vol. II, σ. 36.

¹² Για την πρόσληψη ιδεών του Bacon από λόγιους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. Δελλῆς, ὁ.π. (σημ. 11), σ. 57 σημ. 16· Ν. Χρόνης, «Η υπό του Francis Bacon παραδοχὴ Ἀριστοτελικῶν ὄρων», *Πλάτων 32-33* (1980-81) 136-143.

θα έχει αρνητικά αποτελέσματα. Σε μια τέτοια περίπτωση, σύμφωνα με τον Bacon, θα προκύψουν «an heretical religion and an imaginary and fabulous philosophy».¹³ *Mutatis mutandis*, το ίδιο υποστηρίζει και ο Κορυδαλλέας.

III. Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου των δύο πρώτων βιβλίων *Περί Ούρανοῦ*

Πριν αναφερθούμε στα στοιχεία του υπό μελέτη και έκδοση χειρογράφου (αντιγράφου) του Κορυδαλλέα, κρίνουμε απαραίτητο να παρουσιάσουμε με συνοπτικότητα το περιεχόμενο αυτής της αριστοτελικής πραγματείας.

Το *Περί Ούρανοῦ* συνδέεται από τη μια μεριά με το *Μετὰ τὰ Φυσικά* και από την άλλη με τα *Μετεωρολογικά* και με το *Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Η πραγματεία αυτή μεταφράστηκε νωρίς στη λατινική γλώσσα από τον William Moerbeke (1215-1286), ο οποίος εκπόνησε μετάφραση όλου σχεδόν του αριστοτελικού Corpus. Είχαν προηγηθεί οι μεταφράσεις του Gerard of Cremona (1114-1187), ενώ ο Albertus Magnus (c. 1200-1280) υπήρξε ανάμεσα στους πρώτους μελετητές του Σταγειρίτη που εφάρμοσε την αριστοτελική φιλοσοφία στη χριστιανική σκέψη, για ν' ακολουθήσει ο Thomas Aquinas (1225-1274), μαθητής του Albertus Magnus, ο οποίος έγραψε πολλά σχόλια στα αριστοτελικά έργα.¹⁴

Ο Αριστοτέλης δίνει τρεις διαφορετικούς ορισμούς της έννοιας «ούρανός», ενώ στο ψευδεπίγραφο έργο *Περί κόσμου*,¹⁵ η λέξη «ούρανός» ετυμολογείται από το «ὄριον καὶ ἄνω». Πρώτον, «ούρανός» κατά τον Αριστοτέλη είναι η εξώτατη σφαίρα, που συνέχει το σύμπαν και περιέχει τους απλανείς αστέρες. Δεύτερον, «ούρανός» ονομάζει ο Αριστοτέλης την περιοχή μεταξύ της εξώτατης τύτης σφαίρας και της σελήνης, όπου περιέχονται οι σφαίρες, οι οποίες φέρουν τους πλανήτες. Αυτές οι «σφαίρες», ίσως, θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «σφαίρες επιρροής» των πλανητών και σχηματίζονται με κέντρο το κέντρο της τροχιάς

¹³ F. Bacon, *Of the Advancement of Learning*, J. Spedding (επιμ.), στο *The Works of Francis Bacon*, τ. II, London 1858, σ. 350. Για το θέμα χωρισμού Φιλοσοφίας - Θεολογίας βλ. εκτενέστερα, Markku Petonen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Bacon*, Cambridge University Press 1996, σσ. 172-199.

¹⁴ Για την παράδοση και την επίδραση του Αριστοτέλη βλ. συνοπτικά C. C. Gillispie (επιμ.) *Dictionary of Scientific Biographies*, τ. Α', New York, 1981 (1970), σσ. 267-281 και βιβλιογραφία. Για τις μεταφράσεις *Περί Ούρανοῦ* αλλά και άλλων αριστοτελικών έργων βλ. R. Pasnau – Chr. Van Dyke (επιμ.), *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, τ. II, Cambridge University Press 2010, σσ. 794-795. Πληρέστερη ιστορία των μεταφράσεων των αριστοτελικών έργων στη λατινική βλ. N. Kretzmann – A. Kenny – J. Pinborg (επιμ.), «Aristoteles Latinus», στο *Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press 1988, σσ. 45-98. Για τον αριστοτελισμό στον Μεσαίωνα, στο Ισλάμ, και στην Αναγέννηση τον 17ο αιώνα βλ. E. Craig (επιμ.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, τ. I, New York, 1998, σσ. 383-483.

¹⁵ (Ψευδο)-Αριστοτέλης, *Περί Κόσμου*, 391a1-10· Πλάτων, *Κρατύλος*, 390c1 «ὄρῳ καὶ ἄνω».

τους. Τρίτον, «οὐρανὸς» ονομάζει ο Αριστοτέλης και το σύμπαν¹⁶ στο σύνολό του, ὅ,τι δηλαδή περικλείει η εξώτατη σφαίρα συμπεριλαμβανομένης και της γης.¹⁷

Ολόκληρος ο κόσμος, το «σύμπαν» είναι μια σφαιρική περιοχή και το κέντρο της κατέχει η γη, που είναι επίσης σφαιρική. Αυτή η αριστοτελική θέση περι ενός κόσμου έρχεται σ' αντίθεση προς τους προσωκρατικούς, και ειδικά τον Δημόκριτο, ο οποίος πίστευε ὅτι «υπάρχουν πολλοί κόσμοι».¹⁸

Σύμφωνα λοιπόν με το αριστοτελικό κοσμολογικό σύστημα, το σύμπαν είναι σφαιρικό, με κέντρο τη γη, και αυτό (το σύμπαν) περικλείεται εντός της σφαίρας των απλανών αστέρων. Μεταξύ των δύο τούτων περιοχών (γης – σύμπαντος) παρεμβάλλονται διαδοχικά σφαιρικά σώματα με διαφορετικό το καθένα σύστημα. Ὅσο κανείς προχωράει από την περιφέρεια προς το κέντρο, συναντά σώματα με ὄλο και μικρότερο βαθμὸ «θεότητος», «διάρκειας» και «μορφής», ιδιότητες γενικά που προδίδουν, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «τιμή» σε μια «ουσία». Η εξώτατη σφαίρα και τα άστρα που περιέχει δεν αποτελούνται από φωτιά ὄυτε από κάποιο ἄλλο από τα τέσσερα βασικά στοιχεία, «γη, νερό, αέρας, φωτιά»,¹⁹ ἄλλά από ένα πέμπτο στοιχείο, το «πρῶτον σῶμα», την «πεμπτούσια» που ονομάζεται «αἰθήρ».²⁰ Ο Πλάτων ἄλλοτε ταυτίζει το «ὄγκλον» με το «πέμπτο σῶμα» (αιθέρα), με την έννοια της «ουσίας τῶν δαιμόνων»,²¹ ἄλλοτε με την «πέμπτην οὐσίαν» και ἄλλοτε με την ψυχή, η οποία κινεί εαυτήν και τα πράγματα και επιπλέον κατευθύνει τα άστρα.²²

¹⁶ (Ψευδο)-Αριστοτέλης, ὄ.π. (σημ. 15), 39b2, 9-16, «Κόσμος μὲν οὖν ἔστι σύστημα ἐξ οὐρανοῦ και γῆς και τῶν ἐν τούτοις περιεχομένων φύσεων. Λέγεται δὲ και ἑτέρως κόσμος ἢ τῶν ὄλων τάξις τε και διακόσμησης ὑπὸ Θεοῦ τε και διὰ Θεὸν φυλαττομένη. Ταύτης δὲ τὸ μὲν μέσον, ἀκίνητόν τε και ἑδραῖον ὄν, ἢ φερέσβιος εἴληχε γῆ, παντοδαπῶν ζῴων ἑστία τε οὐσα και μήτηρ. Τὸ δὲ ὑπερθεῖν αὐτῆς, πᾶν τε και πάντη πεπερατώμενον εἰς τὸ ἀνώτατο, θεῶν οἰκητήριον, οὐρανὸς ὠνόμασται».

¹⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ Οὐρανοῦ*, 278b11-20· Βλ. και τις παρατηρήσεις περι ουρανοῦ στο Σ. Αυγολούπη, «Τὸ αριστοτελικὸ και κοσμολογικὸ σύστημα», στο *Η Αριστοτελικὴ Σκέψη, Πρακτικά του Δευτέρου Πανελληνίου Συμποσίου, Κασσάνδρα Χαλκιδικῆς, 16-18 Οκτωβρίου 1987*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 139-146. Περιεκτικὲς εἶναι οι αναλύσεις του I. Düring, *Ο Αριστοτέλης: παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Α. Γεωργίου-Κατσιβελα (μτφρ.), τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σσ. 85-88, 94-194. Ο Düring επισημαίνει τα σημεία στα οποία ο Αριστοτέλης ανασκευάζει πλατωνικὲς απόψεις.

¹⁸ Herman Diels – Walter Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Germany, Weidmann, ¹⁶1972 (στο ἐξῆς: DK) Δημόκριτος, 68A40, «ἀπείρους δὲ εἶναι κόσμοις και μεγέθει διφέροντας».

¹⁹ DK, Εμπεδοκλής, 31B6.

²⁰ Τον «αἰθέρα» ως φυσικὸ στοιχείο τον εντοπίζουμε στα κείμενα του Φιλολάου από τον Κρότωνα, ο οποίος ονομάζει το πέμπτο σῶμα «ὄγκλον ἢ ὄγκας», DK, 44B12 «και τὰ μὲν τὰς σφαιρας σώματα πέντε ἐντί, τὰ ἐν τῇ σφαιρα <πῆρ> ὕδωρ και γᾶ και ἀήρ, και ὁ τὰς σφαιρας ὄγκας(?), πέμπτον». Επίσης Δισσοί λόγοι, DK, A90, 4-5 «τὰς τοίνυν ὄγκάδας συντρίβεσθαι και παραθραύεσθαι τῷ μὲν ναυκλήρῳ κακόν τοῖς δὲ ναυπηγοῖς ἀγαθόν».

²¹ Πλάτων, *Τίμαιος*, 58d.

²² Πλάτων, ὄ.π. (σημ. 21).

Αυτό το πέμπτο στοιχείο, ο «*αίθήρ*» (*ἀεὶ+θεῖν*), διακρίνεται από τα άλλα στοιχεία κατ' αρχάς ως προς τη φυσική του κίνηση, που είναι κυκλική, ενώ των άλλων τεσσάρων στοιχείων της υποσελήνιας περιοχής η κίνηση είναι ευθύγραμμη προς τα πάνω ή προς τα κάτω (γη και νερό φέρονται προς τα κάτω, αέρας και φωτιά προς τα πάνω), σε σχέση πάντοτε με το κέντρο του σύμπαντος. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το πέμπτο στοιχείο (ὁ *αἰθήρ*) είναι αγέννητο και άφθαρτο, εφ' όσον δεν έχει αντίθετο.²³ Αν δεν υπάρχει αντίθετο του «πέμπτου σώματος», είναι γιατί τα αντίθετα, έχουν και αντίθετες κινήσεις, αντίθετο όμως στην κυκλική κίνηση, που είναι η κατά φύση κίνηση του πέμπτου στοιχείου, δεν υπάρχει.

Το γεγονός ότι δεν υπόκειται σε γένεση και φθορά ο «*αίθήρ*», συνεπάγεται πως δεν υπόκειται ούτε σε αύξηση ή ελάττωση, εφόσον αυτές οι ιδιότητες είναι επιμέρους εκφάνσεις της διαδικασίας γένεσης και φθοράς. Τέλος, το «πέμπτο *σῶμα*» (ὁ *αἰθήρ*) δεν είναι ούτε ελαφρύ ούτε βαρύ, εφόσον η ελαφρότητα προϋποθέτει κίνηση από το κέντρο προς τα πάνω και η βαρύτητα την αντίθετη κίνηση.

Το «σύμπαν», εφόσον είναι σφαιρικό, δεν είναι άπειρο. Το άπειρο σώμα είναι αδύνατον να υπάρχει και η υπόθεση της ύπαρξης προκαλεί σειρά απόπων. Μεταξύ άλλων, το άπειρο σώμα θα έπρεπε να έχει και άπειρο βάρος. Όπως είναι γνωστό, τα σώματα κινούνται με ταχύτητα ανάλογη του βάρους τους. Επομένως, ένα σώμα με άπειρο βάρος θα πρέπει ταυτόχρονα, 1ον να κινείται ταχύτερα από ένα σώμα με πεπερασμένο βάρος, και 2ον να μην κινείται καθόλου, δεδομένου ότι ο χρόνος, κατά τον οποίο θα κινηθεί, θα είναι άπειρα μικρός ή, με άλλα λόγια, ανύπαρκτος. Εξάλλου, αυτό το άπειρο σώμα δεν μπορεί να εκτελεί καμιά από τις φυσικές κινήσεις, την κυκλική ή την ευθύγραμμη.

Με βάση τις φυσικές κινήσεις και τους τόπους που καταλαμβάνει από τη φύση του ένα στοιχείο, ο Αριστοτέλης αποδεικνύει ότι δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνον ένας «ουρανός», με ένα κέντρο και μια περιφέρεια ενώ η ύπαρξη πολλών κόσμων είναι αδύνατη. Η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και ενισχύεται με τα επιχειρήματα της *πρώτης φιλοσοφίας*: η ύπαρξη πολλών κόσμων συνεπάγεται και την ύπαρξη πολλών «*κινούντων ακινήτων*», πράγμα αδύνατον. Ενδεικτικό για το θέμα είναι αυτό που αναφέρεται στο Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 1074 31-37.²⁴

«Προφανώς δεν υπάρχει παρά ένας ουρανός [...] Διότι, αν υπήρχαν περισσότεροι από έναν ουρανοί, όπως και άνθρωποι, τότε η

²³ Ο Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 270^a 13-23, εξηγεί πώς η γένεση και η φθορά οφείλονται στη μεταβολή προς το αντίθετο.

²⁴ «Ότι δὲ εἷς οὐρανός, φανερόν. Εἰ γὰρ πλείους οὐρανοὶ ὡσπερ ἄνθρωποι, ἔσται εἶδει μία ἢ περὶ ἑκάστου ἀρχή, ἀριθμῶ δὲ γε πολλαί. Ἄλλ' ὅσα ἀριθμῶ πολλά, ὕλην ἔχει. Εἷς γὰρ λόγος καὶ ὁ αὐτὸς πολλῶν, οἷον ἀνθρώπου, Σωκράτης δὲ εἷς. Τὸ δὲ τί ἦν εἶναι οὐκ ἔχει ὕλην τὸ πρῶτον· ἐντελέχεια γάρ. Ἐν ἄρα καὶ λόγῳ καὶ ἀριθμῶ τὸ πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον ὄν· καὶ τὸ κινούμενον ἄρα αἰεὶ καὶ συνεχῶς ἐν μόνον· εἷς ἄρα οὐρανός μόνος.

αρχή του καθενός θα ήταν βέβαια μία ως προς το είδος, αλλά πολλές αρχές ως προς τον αριθμό. Όσοι όμως είναι πολλοί ως προς τον αριθμό έχουν ύλη. Ο ορισμός είναι μοναδικός και ο ίδιος για πολλά, όπως για παράδειγμα ο ορισμός του ανθρώπου, ο Σωκράτης όμως ξεχωρίζει και είναι ένας. Το πρωταρχικόν ακόμη *τί ἦν εἶναι* δείχνει ύλη επειδή είναι *έντελέχεια*. Έτσι λοιπόν λογικά και αριθμητικά το *πρώτον κινούν* είναι *μοναδικόν* και *ἀκίνητον*. Άρα δεν υπάρχει ένας ουρανός».

Πέρα από τη σφαίρα αυτή, που περικλείει τα πάντα, δεν υπάρχει ούτε σώμα, ούτε τόπος, ούτε κενό, ούτε χρόνος. Επομένως, ό,τι υπάρχει εκεί, δεν έχει γεννηθεί σε τόπο, ο χρόνος δεν το κάνει να γερνά ούτε να υφίσταται την παραμικρή μεταβολή. Πέρα από την εξώτατη κίνηση, όσα πράγματα βρίσκονται είναι αναλλοίωτα και «*ἀπαθῆ*» (αμετάβλητα) αιώνια.

Εντός της εξώτατης σφαίρας βρίσκονται, η μια μέσα στην άλλη, οι σφαίρες που φέρουν τους πλανήτες, τον ήλιο και τη σελήνη. Ένα πλήθος σφαιρών προσδιορίζει την κίνηση κάθε πλανήτη, ο οποίος περικλείεται στην εσώτατη σφαίρα. Ο Αριστοτέλης πάλι στο *Μετὰ τὰ Φυσικά*²⁵ διευκρινίζει πως περισσότερες της μιας κινήσεις προσδιορίζουν την κίνηση των πλανωμένων αστέρων και συνεχίζει εκθέτοντας τις απόψεις των συγχρόνων του μαθηματικών, Ευδόξου από την Κνίδα (391-337) και Καλλίππου (4ος αι. π.Χ.). Οι εσώτερες σφαίρες αποτελούνται, όπως και η εξώτατη, από το «πέμπτο στοιχείο» που έχει διαφορετικούς βαθμούς καθαρότητας.

Στο τρίτο και το τέταρτο βιβλίο ο Αριστοτέλης κάνει εκτενή λόγο για τα «στοιχεία» της «υποσελήνιας περιοχής», τον γήινο κόσμο, τα «ενταύθα», που υπόκειται σε γένεση και φθορά και αποτελείται από δύο ζεύγη «στοιχείων» α) το ζεύγος των ελαφρών (φωτιά, αέρας) και β) το ζεύγος των βαριών (νερό, γη) ή από τα δύο ακραία στοιχεία, το κατ' εξοχήν ελαφρύ: *φωτιά* και το κατ' εξοχήν βαρύ: *τη γη*.

Ο Αριστοτέλης, πριν διατυπώσει τις δικές του απόψεις, εκθέτει τις αντιλήψεις πάνω στο θέμα των προγενεστέρων προσωκρατικών φιλοσόφων τις οποίες και ανασκευάζει.²⁶

Σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη, η διάταξη των στοιχείων στην υποσελήνια περιοχή είναι η «γη», μετά το «νερό», ο «αέρας» και τέλος η «φωτιά». Τα τέσσερα στοιχεία έρχονται σ' επαφή μεταξύ τους. Από τις ενώσεις τους δημιουργούνται όλα τα πράγματα και τα φαινόμενα του κόσμου. Η αναφορά αυτή παραπέμπει στη θεωρία των «*ρίζωμάτων*» του Εμπεδοκλή. «Στοιχείο» είναι

²⁵ Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Λ8, 1073b κ.ε.

²⁶ Βλ. H. Cherniss, *Aristotélés Criticism of Presocratic Philosophy*, N. York, Octagon Books, ³1976, σσ. 144-218.

αυτό στο οποίο αναλύονται τα άλλα σώματα, ενώ το ίδιο δε μπορεί ν' αναλυθεί περαιτέρω. Ο Αριστοτέλης συζητάει στη συνέχεια και το θέμα του αριθμού των στοιχείων. Κατ' αρχάς κρίνει τις απόψεις όσων υποστηρίζουν την ύπαρξη άπειρου αριθμού στοιχείων, όπως του Αναξαγόρα, του Λεύκιππου και του Δημοκρίτου. Εκτός από τα επιμέρους επιχειρήματα για τη μη ύπαρξη άπειρου αριθμού στοιχείων, ο Αριστοτέλης στο τέλος διατυπώνει την ακόλουθη θέση: Αν για κάθε στοιχείο υπάρχει χαρακτηριστική κίνηση, δεδομένου ότι η κίνηση του «στοιχείου» (απλού σώματος) είναι απλή, εφόσον οι απλές κινήσεις δεν είναι άπειρες –αλλά μόνο προς τα πάνω και προς τα κάτω– στα «στοιχεία» στην υποσελήνια περιοχή, η φωτιά και ο αέρας που κινούνται προς τα πάνω, το νερό και η γη (χώμα) που κινούνται προς τα κάτω, συνεπάγεται ότι δεν υπάρχουν άπειρα στοιχεία. Σ' αυτά τα τέσσερα στοιχεία επενεργούν δύο ζεύγη ιδιοτήτων: α) το θερμόν-ψυχρόν, β) το ξηρόν-υγρόν. Ο Αριστοτέλης γράφει πως μεταξύ αυτών των ιδιοτήτων παρατηρούνται τέσσερις συνδυασμοί, ενώ οι άλλοι δύο, ήτοι η σύζευξη «του θερμού» με το «ψυχρόν» και του ίδιου με το «ξηρόν» είναι αδύνατη· α) το «θερμόν» με το «ξηρόν» αποτελεί το «πυρ», β) το «θερμόν» με το «υγρόν» τον «αέρα» γ) το «ψυχρόν» με το «υγρόν» το «ὔδωρ», δ) το «ψυχρόν» με το «ξηρόν», τη «γη». Τα «στοιχεία» μεταπίπτουν λόγω επικράτησης της αντίθετης ιδιότητας. Επίσης, ο Αριστοτέλης θεωρεί ανίσχυρες και αναποτελεσματικές τις απόψεις των προγενεστέρων στοχαστών οι οποίοι υποστήριξαν την ύπαρξη ενός μόνο «στοιχείου» π.χ. του Θαλή, ο οποίος υποστήριξε πως τα πάντα προέρχονται από το «νερό».²⁷ Στην πραγματεία αυτή ο Αριστοτέλης εκθέτει τις αστρονομικές και κοσμολογικές του ιδέες, οι οποίες αποτέλεσαν την αφετηρία για τις περαιτέρω επιστημονικές εξελίξεις στην περιοχή των δύο αυτών επιστημών κατά τον 17ο αιώνα. Με το έργο αυτό αναδεικνύεται η επιστημονική σκέψη και ο γνωσιολογικός ρεαλισμός του Σταγειρίτη.

Οι Alan Bowen και Christian Wildberg του Πανεπιστημίου του Princeton γράφουν στην «εισαγωγή» ενός πρόσφατου συλλογικού τόμου²⁸ με ad hoc μελέτες στην πραγματεία *Περὶ Οὐρανοῦ*: «Οι αρχαίοι κοσμολογικοί μύθοι και θεωρίες του Δυτικού πολιτισμού, από τον Ησίοδο (θεογονία) και τη Βίβλο (Γένεσις) μέχρι τον Λουκρήτιο (*De natura rerum*) και τον Πλωτίνο, επηρέασαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο σκέφθηκαν, και συνεχίζουν να σκέπτο-

²⁷ DK, Θαλής, 11A27-11B3.

²⁸ A. Bowen – C. Wildberg (επιμ.), *New Perspectives on Aristotle's De Caelo* [Philosophia antiqua: A Series of Studies on Ancient Philosophy, τ. 117], Brill-Leiden 2009. Το βιβλίο περιέχει δέκα εμπειριστικά άρθρα αριστοτελιστών. Ο τόμος είναι τα *Πρακτικά* προγράμματος διεθνούς συνεργασίας και μιας σειράς workshops που διεξήχθησαν στο Princeton, Cambridge και Paris στο τέλος του 1990. Το έργο συμπληρώνεται με μια εξειδικευμένη εκτενή βιβλιογραφία *Περὶ Οὐρανοῦ*.

νται, μεγάλα τμήματα της ανθρωπότητας για τον εαυτό τους, το παρελθόν τους και το μέλλον τους καθώς και για τη θέση τους στο σύμπαν».

Για συγγραφείς και σχολιαστές, επιστήμονες και φιλοσόφους δια μέσου των αιώνων, δύο έργα θεμελιώδους σημασίας ορθώνονταν και είχαν μεγάλη επίδραση, ο διάλογος του Πλάτωνα *Τίμαιος* και η απάντηση του Αριστοτέλη σ' αυτόν με τη φυσική πραγματεία του *Περί Ούρανοῦ*.

Για αιώνες μετά τη σύνθεσή τους, αυτά τα δύο κείμενα στην κλασική Αθήνα προκάλεσαν μια ζωηρή και συνεχώς εντεινόμενη αντιπαράθεση στον χώρο της κοσμολογίας τόσο στην αρχαιότητα όσο και τον Μεσαίωνα. Η θεμελιώδης πνευματική επίδραση των έργων επεκτάθηκε κατά τον 17ο αιώνα.

Είναι εντυπωσιακό, και αποκαλύπτει το έντονο ενδιαφέρον των στοχαστών, ότι στη διάρκεια του 17ου αιώνα, του «αιώνα της μεγαλοφυΐας», αυτό το κείμενο του Αριστοτέλη εκδόθηκε με μετάφραση και σχόλια από δέκα τρεις λογίους.²⁹ Αυτό βέβαια μπορούμε να πούμε ότι επηρέασε την απόφαση του Κορυδαλλέα να διδάξει το κείμενο αυτό στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης.

IV. Το χειρόγραφο της ιεράς μονής Ταξιαρχών, η χειρόγραφη παράδοσή του, ο αντιγραφέας

Η ιερά μονή Ταξιαρχών βρίσκεται στην ορεινή Αιγιαλεία, στον νομό Αχαΐας. Την ιστορία της μονής έχει γράψει ο αρχιμανδρίτης Αβέρκιος Παπαδόπουλος,³⁰ ο οποίος γράφει σχετικά:

«Ἐν τῇ μονῇ Ταξιαρχῶν ὑπάρχει πλούσια βιβλιοθήκη περιεχοῦσα περὶ τοὺς 4 χιλιάδας τόμους, ἐν οἷς ὑπάρχουσι ἑκατοντάδες χειρόγραφοι τόμοι. Τὴν βιβλιοθήκην ταύτην ἐτακτοποίησε συστηματικῶς ὁ αἰδεσιμώτατος Αἰγίου Θεόδωρος Παπαγεωργίου πρὸς ὃν ὀφείλεται πολὺς ἔπαινός οὐ μόνον διότι ἤρχισε γράφων τὴν ἱστορίαν τῆς ἱεράς μονῆς Ταξιαρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξέδωσε τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ ἀειμνήστου Ἀνδρόνικου Δημητρακόπουλου³¹ μετὰ τῶν ἐν τῇ μονῇ ὑπαρχόντων χειρογράφων τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν».

²⁹ Bowen – Wildberg, ὀ.π. (σημ. 28), σ. 287.

³⁰ Α. Παπαδόπουλος, *Ο Άγιος Λεόντιος Παλιολόγος Μαμωνάς (1377-1452). Η μονή Ταξιαρχών (1620-1940)*, Θεσσαλονίκη 1940, σ. 72.

³¹ Κληρικός, λόγιος και Βυζαντινολόγος (1826 – Λειψία 1872). Είχε δωρίσει τη βιβλιοθήκη του στη Μονή Ταξιαρχών. Ανάμεσα στα βιβλιογραφικά έργα του συγκαταλέγονται, α) *Προσθήκαι και διορθώσεις εις τὴν Νεοελληνικὴν φιλολογίαν τοῦ Κ. Σάθα*, Λειψία 1871, β) *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογία Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872.

Στη Βιβλιοθήκη³² αυτή λοιπόν εντόπισα το χειρόγραφο που μελετώ και επιδιώκω να εκδώσω (edition princeps). Το χειρόγραφο δεν είναι αυτόγραφο του Κορυδαλλέα αλλά αντίγραφο και έχει τον τίτλο: *Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΝ καὶ Ζητήματα εἰς τὴν ΠΕΡΙ ΟΥΡΑΝΟΥ πραγματεῖαν τοῦ Ἀριστοτέλους*. Στην πρώτη σειρά του παραπάνω τίτλου, δίπλα στο όνομα του Κορυδαλλέα, αναγράφεται με το σύμβολο του σταυρού το έτος 1645, που είναι το έτος θανάτου του Κορυδαλλέα.

Το χειρόγραφο αποτελείται από 70 folia (recto-verso) και στην όα μερικών από τα φύλια δεξιά και αριστερά έχει πολλές συμπληρώσεις-σημειώσεις από τον ίδιο γραφέα. Μερικές από αυτές τις σημειώσεις είναι σε μεγάλο βαθμό δυσανάγνωστες, σε σύγκριση με το κύριο σώμα του χειρογράφου που είναι ευανάγνωστο, χωρίς να λείπουν και από αυτό πολλές δυσαναγνώσεις. Το χειρόγραφο είναι χρονολογημένο. Στην τελευταία σελίδα (70^v) αυτοαποκαλύπτεται ο αντιγραφέας με την επιγραφή μετά το τέλος του κειμένου: «*Εγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ ἔτος 1676*» (με αραβικούς αριθμούς) και στο δεξί περιθώριο (1677) «*μηνὸς Δεκεμβρίου τριακοστῆ πρώτῃ, ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, τῇ δεσποτεῖᾳ τελοῦσῃ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις θρόνου παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ*».

Αντιγραφέας αυτού είναι ο Ιωάννης Κομνηνός (1668-1719).³³ Το επώνυμό του παραπέμπει στη δυναστεία των Κομνηνών, των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Ο Κομνηνός, όταν χειροτονήθηκε μητροπολίτης Δρύστρας, πήρε το εκκλησιαστικό όνομα Ιερόθεος Βυζάντιος. Ήταν μεταγενέστερος του Κορυδαλλέα και υπήρξε μαθητής του Σεβαστού Κυμνιήτη.³⁴ Στο εσώφυλλο, (1^v) ως επεξηγηματικό υπότιτλο, γράφει:

*«ἤτοι τρὸς χάρις προαυλίου, δηλαδὴ ἐν τοῖς περὶ ἀρχῶν. Προτε-
μενίσματα λέγει τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην οὕτω περὶ τῶν ἀρχῶν τούτων*

³² Την καταλογογράφηση της Βιβλιοθήκης είχε αρχίσει ο αείμνηστος συμφοιτητής μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Κώστας Κυριακόπουλος. Ο πρόωρος θάνατός του διέκοψε την κατάρτιση του καταλόγου. Μια ομάδα φοιτητών του Πανεπιστημίου Πατρών, υπό την εποπτεία του συναδέλφου Ι. Δημητρακόπουλου, έχει αναλάβει την κατάρτιση του καταλόγου και την ψηφιοποίηση του υλικού της Βιβλιοθήκης.

³³ Λεπτομέρειες για τη ζωή, την εκπαιδευτική δράση και το συγγραφικό έργο του Ιωάννου Κομνηνού βλ. στο σημαντικό έργο, Α. Ε. Καραθανάσης, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714): Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο*, Θεσσαλονίκη, 1982, σσ. 186-195 και βιβλιογραφία. Βλ. περισσότερα Ο. Cicanci – P. Cernovodeanu, «Contribution à la connaissance de la biographie et l'oeuvre de Jean (Hierothée), Comnène (1668-1719)», *Balkan Studies* 12/1 (1971). Ο Κομνηνός στην Αυθεντική Ακαδημία του Αγίου Σάββα διδάξε φυσικο-μαθηματικές επιστήμες.

³⁴ Βλ. εκτενώς Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σσ. 250-260.

τῶν φυσικῶν διαλαμβάνουσαν οἱ μὲν πολλοὶ ὑφηγοῦνται. [...] οἱ ἄμοιροῦντες φιλόσοφοι ἄρκοῦνται μόνῳ τῷ ὄρᾳν τῇ αἰσθήσει τὰ φυσικὰ· ταῦτα τὰ ἀπλᾶ στοιχεῖα οὐρανὸν ἀστέρας, φυτὰ ἰχθύας, καὶ τὰ λοιπὰ οὐ μὴν περαιτέρω πολυπραγμονοῦντες, [...] φύσεως τούτων ὁποῖας δῆποτε φύσεως [...] τετύχηκεν ἕκαστον τούτων οὐ πολυπραγανοῦσι».

Ο Κορδαλλέας, διδάσκοντας το αριστοτελικό κείμενο, μεταφέρει την περιρρέουσα επιστημονική ατμόσφαιρα της Ευρώπης και την αντιπαράθεση ηλιοκεντρικού-γεωκεντρικού συστήματος, που είχε αρχίσει να αναδύεται στην Ευρώπη, στην Κωνσταντινούπολη, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω. Εξάλλου, στο πρόγραμμα της Σχολής συμπεριέλαβε μαθήματα Αστρονομίας τα οποία τον υποχρέωσαν να καταφύγει στο *Περὶ Οὐρανοῦ*.

Γεννάται, ωστόσο, το ερώτημα, το περιεχόμενο του χειρογράφου είναι ανάλυση του Κορδαλλέα ή μετάφραση-επιτομή παρόμοιου έργου του δασκάλου του στην Πάδοβα, του μεγάλου αριστοτελιστή Cremonini.

Παλαιότεροι βιογράφοι σημειώνουν πως ο Κορδαλλέας μετέφρασε έργα του Cremonini. Ο Δημήτριος Προκοπίου-Παμπέρης ο Μοσχοπολίτης γράφει:

«Θεόφιλος ὁ Κορδαλλεύς Ἀθηναῖος, ὁμιλητὴς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σοφῶν [...] τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐμπειρότατος, γέγονε μεγάλης ὠφελείας πρόξενος τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων, ἀναπτύξας εἰς Ἑλλήνων, ἀναπτύξας εἰς Ἑλληνικὴν διάλεκτον τὰ φιλοσοφικὰ ὑπομνήματα τοῦ Καίσαρος Κρεμονίνου». ³⁵ Ο Προκοπίου γράφει «ἀνεπτύξε», που μπορεί να σημαίνει «παρουσίασε», δίδαξε.

Ο Γ. Ζαβίρας σημειώνει διαφορετικά και σαφέστερα από τον Προκοπίου, ο Κορδαλλεύς «μετέφρασε τὰ τοῦ καίσαρος Κρεμονίνου φιλοσοφικὰ ὑπομνήματα». ³⁶

Τί από τα δύο συμβαίνει; Ο Κορδαλλέας ομολογεί στο *Προοίμιο* (σ. 2) της *Λογικῆς* του: «Ἡμεῖς δὲ σὺν Θεῷ τὸν θεϊότατον ἡμῶν Καθηγητὴν (ἐν Cremonini) προστάτην τοῦ λόγου ποιήσαντες, τῇ τούτου Περί Λογικῆς ἐρμηνείᾳ τὰ πλεῖστα χρησάμενοι, ἐξ ὧν τε ἐγγράφως παρελάβομεν ἐξ ὧν τε καὶ ἀκηκοότες τῇ μνήμῃ συμπεριφερόμεν, ὑμῖν αὐτοῖς ἐν ταῖς κατὰ Λογικὴν σπουδαῖς βοηθήσομεν, συντομίᾳ τε χρησάμενοι καὶ ἀκεραιότητα δογμάτων ἐν πᾶσιν». ³⁷

Mutatis muntandis, η παραπάνω ομολογία του Κορδαλλέα μπορεί να επεκταθεί και στο *ὑπόμνημα Περί Οὐρανοῦ*. Μπορεί ο Κορδαλλέας να μη μετέφρα-

³⁵ Δ. Προκοπίου, *Απαρίθμησης Λογίων Γραικῶν*, J. A. Fabricus, Bibliotheca Graeca, τ. XI, Humburg, 1722, ανατ. Αθήναι, 1966, Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, σσ. 776-777.

³⁶ Γ.-Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Τ. Γριτσόπουλος (επιμ.-εισαγ.-ευρετ.), ανατ. Α' εκδόσεως, Αθήναι, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1972, σσ. 312-315.

³⁷ *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ ζητήματα ὑπὸ σοφωτάτου Κυρίου Θεοφίλου Κορδαλλέως ἐκτεθέντα, νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα καὶ μεθ' ὅσης οἰὸν τε τῆς ἀκριβείας δι-ορθωθέντα* παρὰ κυρίου Ἀ. Καγκελλαρίου, Βενετία, 1729.

σε κατά λέξη το αντίστοιχο κείμενο του Cremonini, «εχρησιμοποίησε» όμως και είχε ως οδηγό και στην περίπτωση του «Υπομνήματος περί Ούρανοῦ» κείμενα του Cremonini, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

Η χειρόγραφη παράδοση του κειμένου *Περί Ούρανοῦ* του Κορδαλλέα είναι μεγάλη. Τόσο ο Tsourkas όσο και ο Γριτσόπουλος δεν αναφέρουν το χειρόγραφο της μονής Ταξιαρχών. Ο πρώτος έχει συντάξει κατάλογο των χειρογράφων του κειμένου αυτού που απόκεινται σε Βιβλιοθήκες του Βουκουρεστίου,³⁸ ενώ ο δεύτερος³⁹ καταλογογραφεί όσα υπάρχουν διεσπαρμένα σε Βιβλιοθήκες

³⁸ Tsourkas, ό.π. (σημ.4), σσ. 161-162.

Χειρόγραφο αρ. 216, του 18ου αιώνα, που περιγράφεται παραπάνω (μέσα στην πραγματεία, *Περί γενέσεως και φθοράς*) f.1-66 (Constantin Litzica, *Catalogul Manuscriselor, Graecesti*, Bucuresti, 1909, σ. 419) υπό τον τίτλο: «Τῶν σφωτάτων κυρίου Θεοφίλου Κορδαλλέως Ὑπομνήματα συνοπτικά καὶ ζητήματα εἰς τὴν περὶ οὐρανοῦ πραγματείαν».

Χειρόγραφο αρ. 227 (Litzica, αυτ., σ. 51) f 483 με χρονολογία 1768 είναι ακόμη παλαιότερο. Το 1768 έγινε ιδιοκτησία του Ευγενίου Σουρμελιώτη, κατόχου πολλών ελληνικών χειρογράφων της Ρουμανικής Ακαδημίας. Αρχίζοντας από τα ff 12-57 περιέχει το έργο του Θεοφίλου Κορδαλλέως *Περί ψυχῆς*. Από τα ff 272-379 περιέχει τον σχολιασμό *Περί Ούρανοῦ*, και μετά από τέσσερις λευκές σελίδες, από 384-484 έναν σχολιασμό *Περί γενέσεως και φθοράς*, που δεν είναι του Κορδαλλέως. Ο Litzica τον αποδίδει στον Ν. Κούρσουλα, αλλά ο ισχυρισμός του δε βασίζεται σε καμία απόδειξη. Στο f 264 βρίσκουμε τη σημείωση «ἐκ τῶν τοῦ Νικολάου Κεραμέως». Αυτός φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος κάτοχος του χειρογράφου, πριν τον Σουρμελιώτη. Πρόκειται μάλλον για τον Ν. Κεραμέα από τα Ιωάννινα, ιατρό και φιλόσοφο, συγγραφέα θεολογικών και φιλοσοφικών έργων, καθηγητή της Ακαδημίας του Ιασίου, ο οποίος πέθανε και ενταφιάστηκε στην Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων το 1672. Μ' αυτόν τον τρόπο μαθαίνουμε ότι το χειρόγραφο είναι προγενέστερο του 1672. Είναι όμορφα δεμένο και φέρει στο εξώφυλλο στέμμα επισκόπου.

Χειρόγραφο αρ. 291 του 1682 φέρει τον ίδιο τίτλο και περιέχει ολόκληρο το σύγγραμμα του Κορδαλλέα. Χειρόγραφο αρ. 393 του 1744 με ίδιο τίτλο. Περιέχει όλο τον σχολιασμό του Θ. Κορδαλλέα στο *Περί Ούρανοῦ*.

Χειρόγραφο αρ. 435 με ίδιο τίτλο. Περιέχει ολόκληρο το έργο του Κορδαλλέα. Το χειρόγραφο είναι προγενέστερο του 1745. Η χρονολογία σημειώνεται στο f 1, όπως και του 1746 που έχει προστεθεί από τον Litzica. Η χρονολογία 1745 δεν είναι αυτή κατά την οποία το χειρόγραφο αντιγράφηκε, αλλά η χρονολογία κατά την οποία ένας από τους πολλούς κατόχους άρχισε την παράδοση *Περί Ούρανοῦ*.

Χειρόγραφο 428 του 1741 με τον τίτλο *Ὑπόμνημα συνοπτικόν καὶ ζητήματα εἰς τὴν Περί οὐρανοῦ πραγματείαν*. Περιέχει ολόκληρο το έργο εκτός από το τέλος που λείπει.

Χειρόγραφο 474 του 18ου αιώνα με τον ίδιο τίτλο (Litzica, αυτ., σ. 519) ff 1-244. Από το f 253 και μετά περιέχει τον σχολιασμό του Θ. Κορδαλλέα *Περί γενέσεως και φθοράς*.

Χειρόγραφο 493 του 18ου αιώνα, σ. 389 (Litzica, αυτ., σ. 327) με τον ίδιο τίτλο με το προηγούμενο. Ο σχολιασμός του Κορδαλλέα είναι ημιτελής.

Να σημειώσουμε ότι ο Tsourkas δεν θα μπορούσε να γνωρίζει το δικό μας χειρόγραφο, αφού η έρευνά του διεξήχθη σε Βιβλιοθήκες της Ρουμανίας.

³⁹ Ο Γριτσόπουλος, ό.π. (σημ. 4), σσ. 172-173, αφού επισημαίνει ότι το χειρόγραφο αυτό παραμένει ανέκδοτο, συντάσσει κατάλογο των γνωστών χειρογράφων *Περί Ούρανοῦ* με αναφορά στους καταλόγους που έχουν συντάξει κατά καιρούς προγενέστεροί του ερευνητές, χωρίς να γνωρίζει αυτό που έχουμε στα χέρια μας.

1. Ι. Σακελίω, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*, Ἐν Ἀθήναις, ΕΒΕ, 1892, χρ. 1153, σ. 209.
2. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Δύο κατάλογοι Ἑλληνικῶν Κωδίκων, ἐν Κ/πόλει τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους*

της Ελλάδος και αλλού. Ο έλεγχος στους καταλόγους των δύο παραπάνω ερευνητών μάς έδειξε ότι το χειρόγραφο μας είναι ακαταλογογράφητο.

Η οργάνωση του περιεχομένου του χειρογράφου είναι διακριτή. Χωρίζεται σε κεφάλαια, παραγράφους και εδάφια. Οι παράγραφοι φέρουν έναν από τους παρακάτω τίτλους: εκτεθείσα δόξα, ανασκευή-αναίρεσις, απάντησις, έκθεσις αληθείας, αντίθεσις, λύσις των αντιθέσεων, απορία, ζήτησις, επιχείρημα. Η διαίρεση αυτή του κειμένου μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η διδακτική πρακτική του Κορυδαλλέα δεν είναι απαλλαγμένη της σχολαστικής μεθόδου.

Ο Κορυδαλλέας σ' αυτό το κείμενο μερικές φορές συζητάει αριστοτελικές απόψεις με αναφορά στη χριστιανική δογματική, παρά το γεγονός ότι οι θεολογικές γνώσεις του ήταν ελλιπείς. Να δούμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα.

1ον. (67ν) «*Παρά ταῦτα ὁ θεός φροντίζει, καί προνοεῖται τήν καθ' ἡμᾶς καί ἀπλῶς πάντων καί οἶδεν ἄρα ταῦτα· ἡ γάρ πρόνοια ὑποτίθησι τήν γνώσιν τῶν ὧν ἐστι πρόνοια [...]*».

2ον. (70r) «*ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἐννοῆσαι ἑτέραν παρά τήν μεταφυσικὴν ἀφαίρεσιν τὰ δὲ λεγόμενα τοῖς σχολαστικοῖς τοῖς τοῦ Θεμιστίου συνάδει, δύο καί κατ' ἐκεῖνα ἐκληπτέον τε καί ἀπαντητέον τοῖς κατὰ Ἀριστοτέλην φιλοσοφοῦσι· τοιαύτη μὲν τῶν περὶ τὴν θείαν νόησιν λεγομένων θέσεων ἡ ἐπίκρισις γίνεται κατὰ τὴν περιπατητικὴν διδασκαλίαν. Κατὰ μέντοι τὴν Ἀμώμητον Πίστιν, καί Ἀπλῶς κατὰ τὴν πολιτικὴν Διαγωγὴν Πάντες ἴσμεν γε, καί Ἀποδεχόμεθα ὅτι πάντα Ἐπίσταται καί Παρεληλυθότα καί Μέλλοντα μέχρι τῶν Σμικροτάτων ΤΟ ΘΕΙΟΝ [...]*».

Η αρχή του χειρογράφου μας είναι:

«*Τὶ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα. Τῶν εἰωθῶτων λέγεσθαι ἐπὶ τῆς παρούσης πραγματείας, οὐδὲν ἐστὶν οὕτως ἀμφισβητήσιμον, ὡς τὸ ἐπιστητόν περὶ οὗ λόγος· οὐ γὰρ οἱ νεώτεροι μόνον ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι διαφόρως περὶ αὐτοῦ ὑπελήφασιν» [...]* (1r)

Το τέλος του: (70^ν) «*Εἶτα καὶ εἴ τί δοκεῖ ἰσχύειν ἡ τοιαύτη ἀξίωσις ἐπὶ τῆς διανοητικῆς γνώσεως κυροῦται, ἐφ' ἧς δι' ἑτέρου ἕτερον γινώσκομεν, καὶ ἔνθα τὰ γινωσκόμενα, πολλὰ τε εἰσὶ καὶ τοῦ αὐτοῦ γένους, ὧν οὐδέτερον ἐπὶ θεοῦ τῆς ἀπλουστάτης καὶ μοναδικῆς φύσεως νοουμένης τε καὶ νοούσης».*

Σχολῆς καὶ τοῦ Ζωγραφείου, ἐν Σόφια, 1909, σ. 11.

3. Ο Παπαδόπουλος καταγράφει 5 Ιεροσολυμιτικούς κώδικες της Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων, τ. Α', ἐν Πετρούπολι 1891-1915, σσ. 199, 201, 411, 418, 171.
4. Αρ. χειρογράφου 1650 της Μονῆς Σινά V. Benesevic, *Catalogus codicum manuscriptorum qui in monasterio Sanctae Catherinae in monte Sina avervantur*, τ. III, ἐν Πετρούπολι, 1917, σ. 127.
5. Αγιορείτικοι κώδικες: 2 Ιβήρων, 2 Παντελεήμονος (βλ. Σ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Β', Ἐν Κανταβρυγία τῆς Ἀγγλίας, 1900, σσ. 65, 341, 440).
6. Κωδ. Κολυβά [Σ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* II' (1916) 353].
7. Χειρόγραφο Ζαγοράς, αρ. 49, Κ. Δουβουινιώτου, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Ζαγοράς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* II' (1916) 250-251.

Ο Κορδαλλέας, στη διδασκαλία του *Περὶ Οὐρανοῦ*, έχει λάβει υπόψη του την προγενέστερη υπομνηματιστική παράδοση. Αρχικά αναφέρει τους δύο Άραβες, τον Αβερρόη (1126-1198), ο οποίος μαζί με τον Αβικέννα (980-1037) εισήγαγαν την αριστοτελική φιλοσοφία στον αραβικό κόσμο με τα υπομνήματά τους στα έργα του Σταγειρίτη. Ο Αβερρόης, που χαρακτηρίστηκε ως κατ' ἐξοχήν Commentator (υπομνηματιστής), έγραψε έργο με τίτλο *Περὶ τῆς οὐσίας τοῦ οὐρανοῦ*.⁴⁰

Στο χειρόγραφο εντόπισα αναφορές σε έξι ακόμη σχολιαστές της πραγματείας *Περὶ Οὐρανοῦ*. Πρώτον, στον νεοπλατωνικό Συμπλίκιο (6ος αι. μ.Χ.), ο οποίος σχολίασε το *Περὶ Οὐρανοῦ*. Τα σχόλια του Συμπλίκιου μεταφράστηκαν στη λατινική από τον Γουλιέλμο de Moerbeke, εκδόθηκαν ενωρίς (1499-1528) και περιλαμβάνονται στα *Commentaria Aristotelica Graeca* (CAG). Δεύτερον, τον Συριανό από την Αλεξάνδρεια (5ος αι. μ.Χ.) ο οποίος έγραψε σχόλια και στο *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Πολλές φορές ο Κορδαλλέας αναφέρει τις απόψεις του γνωστού σχολιαστή του Αριστοτέλη Αλέξανδρου Αφροδισιέα (3ος αι. μ.Χ.). Παραπέμπει ακόμη σε δύο νεοπλατωνικούς, τον Ιάμβλιχο (c.275-390) και τον δάσκαλό του Πορφύριο (3ος αι. μ.Χ.) γνωστό για το Υπόμνημά του στις *Κατηγορίες* του Αριστοτέλη. Επίσης, εντοπίσαμε αναφορές του Κορδαλλέα στον ρητοροδιδάσκαλο Θεμιστίο (c. 317-388 μ.Χ.), ο οποίος εκπόνησε παράφραση της πραγματείας *Περὶ Οὐρανοῦ* στην εβραϊκή γλώσσα. Τα σχόλια του Θεμιστίου στο *Περὶ Οὐρανοῦ* καταλαμβάνουν τον 4ο τόμο των *Comentaria Aristotelica Graeca*, (Berolini, 1902) στη λατινική γλώσσα.

V. Ο Cremonini, ο Galileo Galilei και η αριστοτελική πραγματεία *Περὶ Οὐρανοῦ*

Δεν είναι συγκυρία πως ο Cremonini και οι μαθητές του Ι. Κωττούνιος και Κορδαλλέας έγραψαν ερμηνευτικά σχόλια στην *Περὶ Οὐρανοῦ* πραγματεία ή τη δίδαξαν. Αιτία γι' αυτό υπήρξε η περιρρέουσα επιστημονική ατμόσφαιρα που είχε διαμορφωθεί εκείνη την εποχή στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας από την παρουσία και τις επιστημονικές ανακαλύψεις του Γαλιλαίου.

Ο Γαλιλαίος (1564-1642) έφυγε από την γενέτειρά του Πίζα (1592)⁴¹ για την Πάδοβα, όπου είχε εξασφαλίσει διορισμό ως καθηγητής Μαθηματικών με αξιόλογη αμοιβή.

Εκεί βρέθηκε από την αρχή σε ανταγωνισμό με τον αριστοτελιστή C. Cremonini εξαιτίας των απόψεών του περί του ηλιοκεντρικού συστήματος. Ωστόσο, παρά την αντίθεσή τους, διατήρησαν μεταξύ τους σχέσεις ειλικρινούς φιλίας.⁴²

⁴⁰ Για τον αριστοτελισμό στην ισλαμική φιλοσοφία βλ. συνοπτικά Craig, ό.π. (σημ. 14), 382-386.

⁴¹ E. Festa, *Γαλιλαίος: ο αγώνας για την επιστήμη*, Π. Σκόνδρας (μτφρ.), Αθήνα, 2009, σ. 43.

⁴² Για τη σχέση Cremonini και Γαλιλαίου βλ. St. Drake, *Galileo*, [past masters], Oxford University

Ο Γαλιλαίος, από την εποχή της Πίζας είχε μελετήσει το έργο του Ν. Κοπέρνικου (1473-1543), *De revolutionibus orbium Caelestium* (Νυρεμβέργη, 1543).⁴³ Στην Πάδοβα υπήρχε ένα κλίμα πνευματικής ελευθερίας και αυτό διευκόλυνε την επίσημη προσχώρηση του Γαλιλαίου στο «κοπερνίκαιο δόγμα». Αυτή η επίσημη δήλωση του Γαλιλαίου εξηγείται, πιθανόν, από το γεγονός ότι ήθελε να ανταγωνισθεί τον Cremonini, ο οποίος «απολάμβανε αδιαμφισβήτητου κύρους ως αριστοτελικός».⁴⁴

Ο Γαλιλαίος εξαρχής δήλωνε ότι θεωρούσε την άποψη του Κοπέρνικου λίαν πιθανότερη από τις απόψεις του Αριστοτέλη και του Πτολεμαίου.⁴⁵ Ο Cremonini, ως σταθερός αριστοτελιστής, υποστήριζε ανεπιφύλακτα ότι η γη είναι το κέντρο του σύμπαντος και μένει ακίνητη. Έτσι, ο Γαλιλαίος γνώριζε ότι δεν μπορούσε να υπολογίζει στη στήριξη του Cremonini, γιατί με τις ιδέες του κλονιζόταν το αριστοτελικο-πτολεμαϊκό σύστημα. Εξάλλου, ο Γαλιλαίος στο βιβλίο του, *Λόγος περί πραγμάτων που βρίσκονται επί του ύδατος ή που σ' αυτό κινούνται*,⁴⁶ αντεπιτίθεται κατά των αριστοτελικών ιδεών. Ο Cremonini, όπως κι άλλοι επιστήμονες από το περιβάλλον του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, για να υπερασπισθεί τον Αριστοτέλη εκδίδει το ογκώδες έργο, *Disputatio de Coelo in tres partes divisa* (Venetis, 1613).⁴⁷

Στο παραπάνω έργο του ο Cremonini εκμεταλλεύεται την υπομνηματιστική παράδοση στην αριστοτελική πραγματεία αλλά και υπομνήματα σε άλλα έργα του Σταγειρίτη. Παραπέμπει πολλές φορές τόσο στα κείμενα των αρχαίων υπομνηματικών όσο και νεότερων, από τον Θεόφραστο (371-287 π.Χ.), τον Γαληνό (129-199 μ.Χ.), τον Θεμίστιο (317-388 μ.Χ.) και τον Ιωάννη Γραμματικό (Φιλόπονος) (490-570 μ.Χ.) μέχρι τον Σιμπλίκιο (6ος αι. μ.Χ.) και τον Αλέ-

---

Press, 1980, σσ. 38-39. Για τον αγώνα του Γαλιλαίου να ξεπεράσει τις αντιδράσεις που υπήρξαν κατά των αστρονομικο-κοσμολογικών ιδεών βλ. A. C. Crombie, *Από τον Αυγουστίνo στον Γαλιλαίο*, Μ. Ιατρίδου - Δ. Κούρτοβικ (μτφρ.), τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σσ. 194-216.

⁴³ Όπως σημειώνει ο Festa, ό.π. (σημ. 41), σ. 35 «Ο Κοπέρνικος συγκαταλεγόταν ανάμεσα σε εκείνους, όπως ο Ικέτας, ο Ηρακλείδης, ο Ποντικός και ο Αρίσταρχος ο Σάμιος, που είχαν αποδώσει περιστροφική κίνηση στη Γη». Ο Ικέτας ο Συρακούσιος (5ος αι. π.Χ.) είχε διδάξει ότι η γη στρέφεται γύρω από τον άξονά της, ενώ ο ουρανός, ο ήλιος και η σελήνη μένουν ακίνητα (βλ. Paul Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, Δ. Λυπουρλής - Λ. Τρομάρας (μτφρ.), Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 250). Για τον Ηρακλείδη από την Ηράκλεια του Πόντου (4ος αι. π.Χ.), βλ. H. B. Gottschalk, *Heraclides of Pontus*, Oxford, Clarendon Press, 1998, σσ. 58-87, 155. Για τον Αρίσταρχο από τη Σάμο, 3ος αι. π.Χ., βλ. Kroh, αυτ., σσ. 86-87.

⁴⁴ Festa, ό.π. (σημ. 41), σ. 56.

⁴⁵ Festa, ό.π. (σημ. 41), σ. 57.

⁴⁶ Festa, ό.π. (σημ. 41), σ. 113.

⁴⁷ Το έργο εκτείνεται σε 396 σελ. Ο πλήρης τίτλος του, Caesaris Cremoninio, *Centensis in Schola patavina Philosophi primae Sadis...*, *Adiecta est Apologia diectorum Aristotelis, permessa Superiorum, et Privilegio*, Venetis MDCXIII, Apud Thomam Balionum. Να προσθέσουμε ότι το έργο του Cremonini γράφθηκε στον Κατάλογο των Librorum prohibitorum επί Πάπα Βενέδικτου XIV, Romae 1758, σ. 63.

ξανδρο Αφροδισιέα (3ος αι. μ.Χ.). Ο Cremonini χρησιμοποιεί ακόμα τα σχόλια των Αράβων Αβικέννα (980-1037) και Αβερρόη (1126-1198). Επίσης, παραπέμπει πολλές φορές στα σχόλια του Albertus Magnus (1206-1280). Τις ίδιες σχεδόν αναφορές είδαμε παραπάνω ότι κάνει και ο Κορυδαλλέας.

Ο Cremonini φαίνεται ότι επανήλθε στο θέμα αυτό όσο η αντίθεση γεωκεντρισμού και ηλιοκεντρισμού συνεχιζόταν. Πρόσφατα, ο Γερμανός ερευνητής Heinrich Kuhn εντόπισε χειρόγραφο με τίτλο *Quaestiones in libros De Caelo*, που αποτελείται από 46 φύλλα (916.636, 260r-306v). Ο Cremonini στο κείμενο αυτό αναφέρεται στα ακόλουθα θέματα στη λατινική: «Ολόκληρη αυτή η πραγματεία αναφέρεται σε τρία ερωτήματα: Πρώτον, σχετικά με αυτά τα οποία παρατηρούνται στη δημιουργία του κόσμου. Δεύτερον, αν με το φως της φύσης είναι δυνατή η γνώση της δημιουργίας από το μηδέν· αν τα γένη των φθαρτών πραγμάτων και τα ίδια τα πράγματα γεννώμενα θα είναι δυνατόν να είναι αιώνια· περί της επενεργίας του ουρανού στα κατώτερα απ' αυτόν [...] κι αυτά Περί Ούρανοῦ εἶναι αρκετά».⁴⁸ (μετάφραση δική μου).

Η παράδοση υπεράσπισης των αριστοτελικών ιδεών *Περί Ούρανοῦ* συνεχίστηκε και μετά τον θάνατο του Cremonini. Διάδοχός του στην έδρα της Φιλοσοφίας έγινε ο εκ Βεροίας Ιωάννης Κωττούνιος (1572-1657), ο οποίος άφησε σημαντικό συγγραφικό έργο.⁴⁹

Σαράντα χρόνια μετά την έκδοση του Cremonini, ήτοι το 1653, ο Κωττούνιος εκδίδει νέο ερμηνευτικό Υπόμνημα για το *Περί Ούρανοῦ*.⁵⁰ Πρόκειται για ένα ογκώδες έργο (727 σελίδες), στο οποίο ο Κωττούνιος σχολιάζει και τα τέσσερα βιβλία της πραγματείας. Εκμεταλλεύεται, όπως ο δάσκαλός του Cremonini, όλη την προγενέστερη παράδοση των υπομνηματιστών. Σκοπός του είναι να παρουσιάσει τις επικρατέστερες στην εποχή του αστρονομικές θεωρίες και να υποστηρίξει περισσότερο τη γεωκεντρική. Αυτή η αντιπαράθεση επικρατούσε στην *almam matrem* του Κορυδαλλέα και δε μπορεί να του ήταν άγνωστη. Εξάλλου, υπάρχει μαρτυρία ότι ο Κορυδαλλέας είχε συναντηθεί με τον Κωττούνιο αφού και οι δύο ήταν μέλη της «Αδελφότητος της Κοιμήσεως της Θεοτόκου».⁵¹

⁴⁸ P. Lang, *Venestischer Aristotelismus im Ende der aristotelischen Welt. Aspekte der Welt und des Denkens des Cesare Cremonini (1550-1631)*, Frankfurt, 1996, σσ. 766-767.

⁴⁹ Για τη ζωή και το έργο του Κωττούνιου βλ. Κ. Πέτσιος, «Το φιλοσοφικό έργο του Ιωάννη Κωττούνιου (1572-1657) και τα *Commentarii Lucidissimi in tres Aristotelis Libros de Anima* [...]», στο *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας* (Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), τ. Γ', Ιωάννινα, 2016, σσ. 13-100, ειδικά σ. 39, όπου διεξοδική βιβλιογραφία για τον Κωττούνιο.

⁵⁰ Ο πλήρης τίτλος του, *Commentarii Ioannes Cottunii, ΕΩV, et in Patavia Academia Philosophi Primi in quat [...], Libros Arist. de Caelo, una cum questionibus [...]*, Patavii, Apud Petrum Luctanum.

⁵¹ Πέτσιος, ό.π. (σημ. 49), σ. 16. Για τον αριστοτελισμό στην Πάδοβα βλ. J. H. Randall, «Padua

Να σημειώσουμε ότι και οι δύο, Cremonini και Κωττούνιος, είχαν στη διάθεσή τους, σε λατινική μετάφραση, την πραγματεία *Περὶ Οὐρανοῦ*, αφού αυτή είχε δοκιμάσει πολλές μεταφράσεις με πιο γνωστή αυτή του William Moerbeke (c. 1215-1286).

Από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Κορυδαλλέας συνεχίζει, ή καλύτερα μεταφέρει, σε μετριοπαθή τόνο στην Κωνσταντινούπολη μια επιστημονική αντιπαράθεση που είχε αρχίσει στην Πάδοβα, και επιμένει στον αριστοτελισμό του δασκάλου του Cremonini.

VI. Συμπερασματικές διαπιστώσεις

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω με πολλή συντομία μπορούμε να οδηγηθούμε σε κάποιες διαπιστώσεις.

1. Ο Κορυδαλλέας δεν ήταν θεολόγος, αλλά ιατροφιλόσοφος, ο οποίος δίδαξε σε πολλά σχολεία την αριστοτελική φιλοσοφία και ειδικά τη Φυσική και τη Λογική του Σταγειρίτη. Στον Αθηναίο φιλόσοφο ανήκει το προνόμιο του χωρισμού της Φιλοσοφίας από τη Θεολογία, όπως πρώτος είχε κάνει ο F. Bacon στη Δύση. Αυτός ο διαχωρισμός απελευθέρωσε τη Φιλοσοφία από περιορισμούς και συγχύσεις.

2. Η πρώτη ανάγνωση και μελέτη του χειρογράφου μάς πείθει πως νομιμοποιεί την άποψη ότι «ο Κορυδαλλεύς ασχέτως τῶν θρησκευτικῶν φρονημάτων αὐτοῦ, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσαγωγὸν ἐν Ἑλλάδι τὰς νεωτέρας φιλοσοφικὰς ἐρεῦνας καὶ πολὺ ὠφέλησε διὰ τῆς διδασκαλίας τὴν πατρίδα».⁵²

3. Στη διδασκαλία της πραγματείας *Περὶ Οὐρανοῦ* ο Κορυδαλλέας ακολουθεί το ομώνυμο ἔργο του δασκάλου του Cremonini. Ωστόσο, δεν μεταφράζει κατά λέξη, αλλά κάνει επιτομή και περίληψη. Τούτο επιβεβαιώνεται από την ἔκταση του ἔργου τους. Αυτό του Cremonini είναι εκτεταμένο (σ. 398) ενώ όλα τα κορυδαλλικά χειρόγραφα ἔχουν πολὺ περιορισμένη ἔκταση και σε κάθε περίπτωση κάτω από διακόσιες σελίδες.

4. Η προσφορά του Κορυδαλλέα στην εκπαίδευση, με την ερμηνεία της αριστοτελικής φιλοσοφίας, αναγνωρίστηκε από πολλούς λογίους ἤδη από τον 18ο αἰώνα. Ο Κ. Κούμας (1777-1836) γράφει «Τὰ συγγράμματά του ἐδιδάχθησαν ὀλόκληρον σχεδὸν ἑκατονταετηρίδα εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος».⁵³ Το ἴδιο ἔχει

Aristotelianism: an Appraisal», *Aristotelismo Padoviano e Filosofia Aristotelica*, *Atti del XII Congresso Internazionale di Filosofia* 9 Firenze (1960) 199-206.

⁵² Σάθας, ὁ.π. (σημ. 9), σ. 253.

⁵³ W. G. Tennemann, *Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*, Κ. Μ. Κούμας (μτφρ.), Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1818, ἔπαν. ΚΕΕΦ, Αθήναι, Ἀκαδημία Αθηνῶν, 1973, (επίμετρον), σ. 208.

υπογραμμίσει και ο Π. Κοδρικάς (1762-1827), «τὰ ἀξιάγαστα συγράμματά του ἔγιναν γνωστὰ» και χρησιμοποιήθηκαν «ἀπανταχοῦ» και προξένησαν «κοινήν ὠφέλειαν». ⁵⁴ Αλλά και ένας σύγχρονος ερευνητής εξαίρει την αξία του διδακτικού και συγγραφικού έργου του Κορυδαλλέα όταν γράφει, «ο Κορυδαλλέας υπήρξεν ο πρώτος σημαντικός εκπρόσωπος του ανθρωπισμού στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας και των νεοελληνικών γραμμάτων [...] Ἐνιωθε ως αποστολή του να διδάξει και να φωτίσει». ⁵⁵

5. Τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, με την ευρεία «μετακένωση» της «νεωτερικής φιλοσοφίας» από την Ευρώπη στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, ο «κορυδαλλισμός» εγκαταλείφθηκε, γιατί θεωρήθηκε ως αιτία στασιμότητας, αφού είχε τυποποιηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να μη μπορεί να ανατροφοδοτηθεί με νέες αντιλήψεις ως προς την πρόσληψη του Αριστοτέλη. Ο «κορυδαλλισμός», δηλαδή η τυπική ερμηνευτική μέθοδος των αριστοτελικών κειμένων και η περιοριστική προσήλωση στον Σταγειρίτη φιλόσοφο, ξέπεσε και θεωρήθηκε υποτιμητικά ως, περίπου, νέο είδος σχολαστικισμού. ⁵⁶

Μια προσωπική διαπίστωση γενικού χαρακτήρα μετά από τη μακροχρόνια αναστροφή μου με θέματα και κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αν επιμένουμε να μιλάμε για νεοελληνική φιλοσοφία και παιδεία αυτό επιβάλλει, προκειμένου να έχουμε όσο το δυνατόν σαφέστερη εικόνα, την έκδοση πλήθους χειρογράφων αυτής της περιόδου τα οποία είναι διεσπαρμένα σε Βιβλιοθήκες εντός Ελλάδος και Βιβλιοθήκες πόλεων όπου ήκμασε ο αποικιακός ελληνισμός τον 18ο και 19ο αιώνα. Διαφορετικά, η εικόνα που θα έχουμε γι' αυτή την περίοδο θα παραμένει ανολοκλήρωτη.

⁵⁴ Π. Κοδρικάς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1998, σσ. 152-153. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τον Αθηναίο φιλόσοφο «λαμπρὸν ἄστρον τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸν σκοτεινὸν ὀρίζοντα τῆς εἰς ἀμάθειαν καταβυθισμένης Ἑλλάδος ἀπέστιλβε καὶ τὸν φωταυγῆ Ἥλιον τῆς μαθήσεως προεμήνε...». Η έκφραση του Κοδρικά παραπέμπει στη διατύπωση του Ε. Βούλγαρη «Θ. Κορυδαλλεύς οὐκ ἄμυδρὸν φιλοσοφίας φῶς ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀπέστιλβε», Ε. Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, Λειψία, 1766, σσ. 4, 253.

⁵⁵ G. H. Henderson, *Ἡ αναβίωση του ελληνοῦ στοχασμοῦ, 1620-1830*, Φ. Βώρος (μτφρ.), ΚΕΕΦ, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 1977, σσ. 23-35 ειδικά 23.

⁵⁶ Ο πιο δριμύς επικριτής του «κορυδαλλισμού» υπήρξε ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1725-1800). Στο πνεῦμα της διάδοσης της νεωτερικής φιλοσοφίας, ο Μοισιόδαξ προτείνει την απαλλαγή από «τὰς ἐρῆσχελίας τοῦ Κορυδαλέως» και υποστηρίζει πως για να προοδεύσουν τα ελληνικά σχολεία της εποχής του «ἀντὶ τὰ κορυδαλίωσιν» πρέπει να νεωτερίζουν, γιατί μ' αυτόν τον τρόπο θα συμπορευθούσαν με την Ευρώπη, όπου σημειώνει «ἀξιολογώτατη πρόοδος ἡ φιλοσοφία» βλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, Μέρος πρῶτον, ἐν τῇ Βιέννῃ (τῆς Ἰουστρίας 1780), ἐπαν., Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1976, σσ. 153-154.

Ioannis G. Dellis

ARISTOTELISM IN THEOFILOS CORYDALLEUS:
THE UNLISTED AND UNPUBLISHED MANUSCRIPT
'DE CAELO' OF SAINT MONASTERY OF AEGION IN ACHAIA, GREECE

Precursory announcement: Principis Editionis

Theofilos Corydalleus (1570 – 1646) has been the main representative of religious humanism that permeates the 17th century in Greece. He has been acknowledged for his valuable contribution to education, having taught in numerous and prominent schools.

Involved in the interpretation of many Aristotelian works, he was rightly thought to be the founder of neo-Aristotelism in Greece. He was also greatly influenced by his master, Caesare Cremonini when he was studying at the University of Padova in Italy. Apart from his well-known published works, many of his works and manuscripts are still lying unpublished in various libraries.

Among those manuscripts, an interesting manuscript entitled “T. Corydalleus’ Brief Memorandum and Issues in Aristotle’s *De Caelo* Treatise” was spotted while sorting various books at the library of the monastery of Taxiarchai in Aigio, Achaia. The manuscript under discussion is not referred to by any of Corydalleus’ researchers such as Gritsopoulos or Tsourkas. It is not a self-written (idiographe) manuscript but rather a copy. It bears the year date (1677) and the name of his transcriber, namely Ioannis Komninos (1668 – 1719). As part of this study, the publication of this manuscript is already underway.

In this announcement, an additional aim of mine was to show the general influence of Corydalleus’ method of interpretation and teaching of the Aristotelian texts themselves. This was a dominant method in education for more than hundred years until finally replaced by eclecticism in modernist philosophy.

Θεοφίλου του Κορυδαλέως + 1645

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΚΟΝ

καὶ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ

εἰς τὴν

ΠΕΡΙ ΔΕΡΜΑΤΟΣ

πραγματικῶν

ἀρχαιοτέρων

